

Calvijn uit de anonimiteit op de disputatie van Lausanne (Oktober 1536)

Calvin's step into public at the Disputation of Lausanne (October 1536)

EA DE BOER

Departement Ekklesiologie, Fakulteit Teologie,
Universiteit van die Vrystaat

Erik de Boer

ERIK ALEXANDER DE BOER (1957) onderrig Klassieke Tale en Patristiek aan die Teologiese Universiteit in Kampen, Nederland. Hy is ook professor vir die Geskiedenis van die Reformasie aan die Vrije Universiteit, Amsterdam. Hierbenewens is hy navorsingsgenoot (departement Kerkgeskiedenis) van die Universiteit van die Vrystaat in Bloemfontein, Suid-Afrika. Sy proefskrif (Université de Genève, 1999) is in twee volumes gepubliseer: *John Calvin on the Visions of Ezekiel. Historical and Hermeneutical Studies in John Calvin's sermons inédits, especially on Ezek. 36-48* (Kerkhistorische Bijdragen, vol. 21) (Leiden: Brill Academic Publishers, 2004); *Supplementa Calviniana*, vol. X/3: *Sermons sur le Livre des Revelations du prophete Ezechiel. Chapitres 36-48*, ed. Erik A. de Boer – Barnábas Nagy † (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 2006). 'n Kritiese uitgawe van Johannes Calvyn se *Epistolae duae* (1537), voorberei in samewerking met dr. F.P. van Stam, is gedurende Junie 2009 gepubliseer as *COR 4/4*. Sy huidige navorsing fokus op 'n kritiese uitgawe en monografie van die “*congrégations*”, die weeklikse byeenkoms van die predikante met die oog op Skrifstudie en bespreking van die belydenis soos dit navolging gevind het in Genève gedurende die 16de eeu.

ERIK ALEXANDER DE BOER (1957) teaches Classical Languages and Patristics at the Theological University in Kampen, the Netherlands, and he is also Professor of the History of the Reformation at the Free University in Amsterdam. In addition, he is a research fellow at the University of the Free State, Bloemfontein, South-Africa. His thesis (Université de Genève, 1999) was published in two volumes: *John Calvin on the Visions of Ezekiel. Historical and Hermeneutical Studies in John Calvin's sermons inédits, especially on Ezek. 36-48* (Kerkhistorische Bijdragen, vol. 21) (Leiden: Brill Academic Publishers, 2004); *Supplementa Calviniana*, vol. X/3: *Sermons sur le Livre des Revelations du prophete Ezechiel. Chapitres 36-48*, ed. Erik A. de Boer – Barnábas Nagy † (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 2006). The critical edition of John Calvin's *Epistolae duae* (1537), prepared together with Dr. F.P. van Stam, was published in June 2009 as *COR 4/4*. His current research focuses on a critical edition and monograph on the “*congregations*”, the weekly gathering of the Company of Pastors for the study of Scripture and discussion on doctrine, as held in Geneva during the 16th century.

ABSTRACT

Calvin's step into public at the Disputation of Lausanne (October 1536)

This article concentrates on the profile of the young Calvin when he emerged from the shadows of anonymity during the Disputation of Lausanne in October 1536. Who was he at that point in time? The contemporary and primary sources indicate that after his flight from France he used

pseudonyms (Charles d'Espeville, Carolus Passelius and Martianus Lucianus). He also concealed his authorship of the *Institution* (1536) in Basel as well as during his stay at Ferrara in Italy. In Geneva (1536) he was appointed professor of New Testament Greek and linked up with the Collège de Rive with its longstanding tradition of exposition of Scriptures. Afterwards he was also called as pastor for the city.

His position in New Testament Greek points in the direction of his competence and skills in Greek. Evidently he was well educated in Latin – especially by Cordier. His study of Greek is not well documented. He was taught Greek by Wolmar and Grynaeus. His knowledge of this language was more lexicographic than grammatical or semantic. This, however, provided him with the foundation to commence with his intended project of the exposition of New Testament books in published commentaries. In addition, he learned Hebrew from Sebastian Münster and Michel Cop. Later on, before his travel to Ferrara, Calvin said in connection with his time in Basel that he was there “incognitus.” Keeping his authorship of the *Institutes* a secret may be modesty or perhaps fear. In Ferrara he did not mention a word that he was the author of the *Institutes* and of the letter to the King.

Thoroughly prepared, he provided assistance to Farel during the Disputation in theological and church historical matters. By publicly participating in the discussion he now left his anonymity and distinguished himself theologically in his own right. As lecturer of New Testament Greek in Geneva he went with Farel to Lausanne to attend the Disputation scheduled for the beginning of October 1536. Since his appointment in Geneva, at least until January 1537, he served in an academic capacity and not as pastor. Calvin lectured on Greek (text: the New Testament) during the afternoons. It is possible that Simon Grynaeus might have influenced Calvin's skills in Greek, resulting in the fact that his first commentary (on the book of Romans) was dedicated to Simon Grynaeus. His training in Latin and Hebrew respectively occupied the second and third place in his education.

After his appointment his first presentation impressed not only because of the ease with which he quoted sources and pages, but also because of the content of his argument – for example, in his refutation of the doctrine of transubstantiation (Terullianus, Pseudo-Chrysostomos, Augustinus). In a similar event later on he was equally impressive with quotations from Augustine. The question whether or not Calvin was influenced by Farel is briefly discussed.

In most of the Calvin biographies he is acclaimed for his accurate and extensive citations from the church fathers as he got involved in the debates. Careful analysis of the sources suggests that he and Farel prepared themselves in advance for the theological disputation and that Calvin had insight in the text of Farel's report. Of greater historical importance is the fact that Calvin, by participating in the Disputation, stepped into public life and distinguished himself openly as a theologian in his own right and with his own complete identity.

KEY CONCEPTS: Calvin, Disputation of Lausanne, Calvin's Education

TREFWOORDE: Calvyn, Disputasie van Lausanne, Calvyn se opvoeding

OPSOMMING

Hierdie artikel gaan in op die profiel van die jong Calvyn toe hy tydens die bekende Disputasie van Lausanne (Oktober 1536) vir die eerste keer sy stem in die openbaar laat hoor het. Dit word nagegaan in die ter saaklike primêre bronne. Daaruit blyk dat Calvyn hom vóór die Disputasie van pseudonieme ter wille van anonimiteit bedien het – in Basel én in Ferrara, Italië. In Genève (1536) is hy as professor in die Nuwe Testamentiese Grieks aan die Collège de Rive met sy

tradisie van Skrifuitleg verbind. Daarnaas (en later) het hy predikant geword. Behalwe dus dat hy deeglik in Latyn geskool was (deur Cordier), het hy 'n begronde leksikografiese kennis van Grieks bekom (o.a. by Wolmar en Grynaeus). Daarom is hy aangestel vir Nuwe Testamentiese Grieks. Dit het ook die basis voorsien vir sy projek om Nuwe Testamentiese kommentare uit te gee. In die derde plek het hy ook onderrig in Hebreeus meegemaak, ten minste by Sebastian Münster en later by Michel Cop. Deeglik voorbereid het hy Farel tydens die Disputasie teologies en kerkhistories bygestaan. Deur in die openbaar tot die diskussie toe te tree, het hy nou uit die anonimiteit getree en as Johannes Calvin hom teologies in eie reg en openlik onderskei.

* * * *

Wie is Jean Calvin wanneer hij uit de anonimiteit treedt en zich publiek presenteert? Als student had hij van zich laten horen in de correspondentie met zijn vrienden zoals we die fragmentarisch vanaf 1530 kennen. Als jong geleerde noemde hij zich Ioannes Calvinus Noviodunaeus en liet zich voor het eerst lezen met de publicatie van zijn geannoteerde tekstuitgave van Seneca's *De clementia*, over de mildheid als deugd voor de heerser. Wie was de man toen hij de eerste keer publiek zijn stem liet horen en die woorden opgeschreven werden? Dat eerste publieke optreden vond plaats tijdens de disputatie te Lausanne in de eerste week van oktober 1536. In januari 1537, vijf maanden later, nam hij de pen en het woord en richtte zich per open brief tot een tweetal vrienden van vroeger.

In de inleiding tot de editie van de *Epistolae duae*, voorbereid door Frans Pieter van Stam en ondergetekende, wordt verantwoord waarom wij menen dat de *Twee brieven* van 1537 aanhaken bij de Disputatie van Lausanne in oktober 1536. En dus ook waarom wij ook Calvijns bijdragen aan die disputatie in de editie hebben betrokken.¹ Dat is de context van de vraag naar Calvijns profiel in het jaar 1536 toen hij uit de schaduw trad en op bijzondere wijze acte de présence gaf.

1. WEL PSEUDONOMITEIT, GEEN NICODEMISME?

Toen de jonge Jean Calvin in november 1533 Parijs en Frankrijk ontvlucht was gebruikte hij verschillende pseudoniemen.

- Aangenomen wordt dat hij al in Ferrara de naam CHARLES D'ESPEVILLE gebruikte. Dit op gezag van Jules Bonnet die meldde de naam d'Espeville in de financiële administratie van Renée gezien te hebben. Charles is de naam van zijn oudste broer. D'Espeville: naar een van de stukken grond bij Noyon waaruit Jean sinds 1521 de revenuen had. In de correspondentie met Louis du Tillet, zijn reisgenoot, zou hij dat pseudoniem nog in 1538 gebruiken.
- Calvijns noemt zich ook wel CAROLUS PASSELIUS, oftewel Charles de Passel, naar een dorpje in Picardië, vlakbij Noyon.
- Zijn derde pseudoniem is MARTIANUS LUCIANUS, misschien naar historische of literaire figuren uit de klassieke oudheid. Klinkt erin ook een variatie op Martinus Lutherus? In elk geval is Lucianus een anagram van Calvinus.²

De drie pseudoniemen zijn vooral te vinden in de brieven (voor het geval dat die onderschept zouden worden).

¹ COR 4/4 (verschijnt in 2009).

² COR 6/1, ep. 16, 19, 22.

Later zal Johannes Sinapius, die Calvijn in Ferrara ontmoette en voor wiens verkering met hofdame Françoise de Boussiron hij zich inzette, hem er in 1539 aan de anonimiteit herinneren: ‘Werkelijk, in de tijd dat je hier was [in Ferrara], een paar jaar geleden, heb jij je voor mij verborgen als de Silenus van Alcibiades’ – een zinspeling op Plato’s Symposion. Daarin vergelijkt Alcibiades Socrates met een beeld van Silenus, een oude man met oren ... als een paard! Wanneer het beeld zich opent, blijkt er een gouden godinnenbeeldje in verborgen te zijn. Waarmee Alcibiades maar wilde zeggen dat ook uit Socrates schatten aan het licht kwamen (ondanks zijn uiterlijk).

Calvijn zou later over zijn tijd in Bazel, voorafgaand aan de reis naar Ferrara, schrijven dat hij er “incognitus” was.³ En in verband met de publicatie van Institutie en zijn vertrek van Bazel naar Ferrara: ‘Verder, dat het niet mijn intentie was op roem uit te zijn, is duidelijk uit mijn kortstondig vertrek, omdat niemand daar wist dat ik de auteur was’ (precies wat Sinapius bedoelde). “Ik heb dat ook elders altijd verborgen gehouden (*dissimulavi*), en was vast van plan die koers te vervolgen, totdat in Genève ...” Farel hem overdonderde. *Dissimulare* betekent: verbergen, geheim houden, niet laten blijken. Verzweg Calvijn alleen uit bescheidenheid dat hij de auteur van de Institutie was? Of was er ook een angstig motief omdat de brief aan de koning, François I, hem tot gezocht persoon kon maken?

Hoeveel moed mag verwacht worden van oprechte christenen die met repressie te maken krijgen? In Frankrijk werd hard opgetreden tegen wie niet trouw aan de moederkerk was. Sommige mensen kozen ervoor zich innerlijk van de mis te distantiëren en toch aan de viering deel te nemen. Zij ‘doen alsof’ (Latijn: *dissimulare*). Dat werd in toenemende mate een punt van discussie onder hen die reformatie van de kerk een warm hart toedroegen, zoals de leerlingen van Jacques Lefèvre d’Étaples en Guillaume Briçonnet, de kring van Meaux. Calvijn zou het thema in januari 1537 aansnijden met de publicatie van Twee brieven.

Dissimulavi: juist dit woord zal in de Epistolae duae z’n opwachting maken, driemaal in de eerste brief, tien maal in de tweede. In Ferrara verzweg hij het auteurschap van de Institutie en de brief aan de koning. Heeft hij zich als ‘dissimulant’ gedragen? Is dit waarom hij zelf later nooit over zijn verblijf in Ferrara uitgelaten heeft, behoudens de vage beschrijving in de voorrede van de commentaar op de Psalmen? Tijdens de viering van de mis, op Goede Vrijdag 14 april 1536, brak tumult los toen de minstrel Léon Jehannet weigerde te buigen voor het kruis dat de kerk binnengedragen werd en in protest het kerkgebouw verliet. Op die dag was ook Calvijn in Genève, maar zijn naam duikt niet in de stukken over de ketters op.

De zevenentwintigjarige Fransman is in Ferrara niet helemaal anoniem gebleven. Hij heeft er in ieder geval Renée de France, de zesentwintigjarige hertogin zelf, leren kennen. Calvijn zou zijn hele leven met haar corresponderen. Ook haar hofdame, Françoise de Boussiron, kende hij goed.⁴ Renée omgaf zich aan het hof van haar echtgenoot, Hercule d’Este, met een hofhouding die haar vaderland vertegenwoordigde. In die vertrouwelijke kring vond Calvijn tijdelijk een plek en is er van de hertogin gaan houden.

Ik acht het denkbaar dat de jonge geleerde, Jean Calvin, tot aan Genève zich als nicodemiet gedroeg. Het is ook mogelijk dat hij bewust afwezig was bij die misviering. Een ander punt van weging is dat zijn vriend en reisgenoot, Du Tillet, het tegen Calvijn zou hebben gehouden wanneer deze in Ferrara zijn overtuigingen verloochend zou hebben. In 1537-38 liep hun vriendschap immers op de klippen en werpt Du Tillet Calvijn voor de voeten dat hij geen wettige roeping tot

³ CO 31, 23.

⁴ Simon Grynaeus schrijft hem op 15 maart 1537 in verband met ondersteuning van de liefdesverklaring van Sinapius aan Françoise: ‘Ook jij hebt haar, zoals ik begrijp, vriendschappelijk leren kennen (Eam, quantum intelligo, etiam tu familiariter nosti; Herminjard IV, 205 (ep. 619)).

het ambt zou hebben. Hoe dit ook zij, zijn aankomst in Genève betekent een breuk met de pseudo-anonimiteit van de voorafgaande jaren.

2. EERST GELEERDE, GEEN PREDIKER

Wanneer Calvijn door Farel aan Genève wordt gebonden, welke functie krijgt hij dan? Mirjam van Veen noemt de episode ‘een vroom roepingsverhaal dat Calvijn legitimiteit verschaft om als ambtsdrager aan de slag te gaan.’⁵ In welk ambt? Niet van predikant, maar van professor nieuwtestamentisch Grieks.

Beza-Colladon schrijven in memoriam:

Hij stemde er dus mee in te blijven, niet om te preken maar om theologie te doceren. Dit alles vond in 1536 plaats, begin september. Een poosje later werd hij echter ook tot predikant (*pasteur*) verkozen.⁶

In de derde, Latijnse editie van de Vita onderscheidt Beza de termen ‘prediker’ (*concionator*) en ‘leraar in de heilige Schriften’ (*sacrarum literarum doctor*).⁷ Wordt deze typering van Calvijns functie in de levensverhalen zoals die na zijn dood geschreven zijn, gedekt door data uit de vroege jaren 1536-37?

- In de uitgave van de Epistolae duae in januari 1537 wordt Calvijn op de titelpagina getypeerd als ‘*professor Sacrae Scripturae*’. Is dat reclame van de uitgever, uitdrukking van Calvijns ego of misschien gewoon correct? Bekend is dat de gemeenteraad van Genève de assistent van Farel op 5 september 1536 aanduidt als “ille Gallus”, die Fransoos. Dat klinkt als N.N., nomen nescio, met een vleugje xenofobie.
- Belangrijker in dit verband is de zin waarin het voorkomt: “Meester Guillaume Farel zet uiteen dat de lessen die die Fransman in St. Peter begonnen is, toch echt wel nodig zijn” (*illa lectura*).⁸
- Een brief van 13 augustus 1537 van de raad van Bern (inzake de termen *trinité* en *personne* in de leer van de Drie-eenheid) is geadresseerd aan: “Meester Guillaume Farel, prediker van het evangelie, en Jean Caulvin, lector in de heilige Schrift te Genève” (*lecteur en la Sainte Escripiture*).⁹

⁵ Mirjam van Veen, *Calvijn* (Kampen, 2006), 27.

⁶ Beza/Colladon, *Vie de Calvin* (1564): “Adonc il accorda de demeurer, non pas pour prescher mais pour lire en Theologie. Et advint tout ceci l’an 1536 au commencement de Septembre, mais un peu apres il fut aussi esleu Pasteur. Estant ainsi declaré Pasteur et Docteur en ceste Eglise avec legitime election et approbation, il dressa un brief formulaire de confession et de discipline ...” (Co 21, 58f). Nog op 5 februari 1537 vraagt de raad van Genève aan de baljuw van Thonon om de terugkeer van Eli Couraulx ‘nostre prescheur’, die daar hulpdiensten verrichtte. Ook worden Pierre Viret (die in Lausanne werkt, maar nog als predikant van Genève beschouwd wordt) en Guillaume Farel genoemd. Dan schrijft de raad: ‘Zonder de genoemde meester Eli zitten we bijna zonder prediking’ (sans le dit Maistre Élye, sumes presque sans sermon; Herminjard 4, 179 (ep. 607). Calvijn werd dus nog niet als prediker genoemd.

⁷ Beza, *Vita Calvinii* (1575): “delectus non concionator tantum (hoc autem primum recusarat), sed etiam sacrarum literarum doctor, quod unum admittbat, est designatus anno Domini MDXXXVI mense Augusto” (Co 21, 125f). Verderop over de disputatie van Lausanne: “cui Calvinus quoque interfuit, celebratus est”.

⁸ *Registres du Conseil de Genève à l’Époque de Calvin* vol I (1536), ed. Paule Hochuli Dubois (Genève, 2003), 130.

⁹ Maistre Guillaume Pharel, prescheur de l’Évangile, et Jehan Caulvin, Lector en la Sainte Escripiture à Genève; Herminjard 4, 274 (ep. 650); CO 10/2, 119 (ep. 73); COR 6/1, 244 (ep. 46).

De echo van de titulatuur op de titelpagina van de *Epistolae duae* klinkt in de correspondentie door.

- Zo adresseert Wolfgang Capito zijn brief van 1 september aan “Johannes Calvijn die de heilige Schriften onderwijst in Genève (sacras literas docenti Gebennae)”.¹⁰
- Meer specifiek is een brief van Godofredus Lopin [te Parijs], gedateerd 15 juli [1537], gericht aan “Johannes Calvijn, zeer geleerd professor in de Griekse schriften te Genève (*Geneva[e] grecarum literarum professori doctissimo*)”.¹¹

Wanneer Calvijn in Genève aangesteld wordt, is het de eerste maanden – in ieder geval van september 1536 tot januari 1537 – als geleerde (professor) en docent (doctor). Niet, nog niet als predikant.

Hij verbindt zich daarmee aan het Collège de Rive, in 1536 gesticht als opvolger van het collège de Versonnex. Ter illustratie: daar was in 1506 een broeder Marchepalu opgetreden als professor in de theologie, “*doctor in sacra pagina*”. Er was in het Collège de Rive dus een traditie van schriftuitleg. Door de Reformatie wordt die onderscheiden van de prediking door Oude en Nieuwe Testament in de grondtaal te lezen en uit te leggen. De eerste rector, Antoine Sonier, schrijft in het programma dat in januari 1538 in druk verschijnt: dat dagelijks twee publieke lezingen plaatsvinden, een van 9 tot 10 uur ’s morgens door de docent Hebreeuws samen met Guillaume Farel over het Oude Testament.¹² ‘En wat de andere over het Grieks van het Nieuwe Testament betreft, Jehan Caulvin geeft die om twee uur ’s middags’.¹³ Daarover staat ook nog aangetekend: ‘Wat de colleges Grieks betreft gebruiken we gewoonlijk het Nieuwe Testament – en het Oude voor de colleges Hebreeuws – en daarbij leest men altijd uit de grammatica, zowel bij Grieks als bij Hebreeuws’.¹⁴

Kortom, Calvijns vurige wens van een rustig leven met zelfgekozen studie heeft hij niet zonder slag of stoot opgegeven. In het voorwoord bij de Psalmencommentaar schrijft hij in terugblik dat Farel begreep dat Calvijn zich ‘vrij wilde houden voor eigen studies en daartoe teruggetrokken wilde gaan leven’. Daarom sprak Farel hem zo krachtig toe. Calvijn besloot in Genève te blijven ‘echter zonder mij te verplichten een bepaald ambt op mij te nemen, omdat ik mij bewust was van mijn schuchterheid en bangheid’. Het werd misschien geen rustig leven, maar hij koos wel zijn terrein van studie en werk. De voorafgaande jaren maken duidelijk: Calvijn was bezig zich verder in de Griekse taal te bekwamen. Zo staat hij september 1536 in de

¹⁰ Herminjard 4, 293 (ep 657); CO 10/2, 125 (ep. 76); COR 6/1, 264 (ep. 50). Capito’s brief van 1 december 1536 is geadresseerd aan ‘D. Calvino, sacras literas et Christum docenti Gebennis’ (Herminjard 4, 116; ep. 585).

¹¹ Herminjard 4, 259 (ep. 642); CO 10/2, 114 (ep. 70); COR 6/1, 236 (ep.44).

¹² Farel werd ook om zijn kennis van het Hebreeuws hooggeacht. Zo trachtte Oswald Myconius hem in 1542 voor het onderwijs in het Hebreeuws te werven (Herminjard VII, 419).

¹³ ‘Et quant à l’autre leçon qui est en Grec du nouveau testament, Jehan Caulvin la fait à deux heures apres mydi’, *L’ordre et la maniere d’enseigner en la Ville de Geneve au College* (Genève: Jean Girard, 1538) in: E.-A. Betant, *Notice sur le College de Rive, suivie de l’Ordre & maniere d’enseigner en la Ville en Geneve au College avec la description de la ville de Geneve* (Genève, 1866); Charles Borgeaud, *Histoire de l’Université de Genève* vol.1 *L’Academie de Calvin 1559-1798* (Genève, 1900), 17. De *Ordonnances ecclésiastiques* van 1541 zouden vermelden: “Le degré plus prochain au ministre et plus adjoingt au gouvernement de l’esglise est la lecture de theologie don’t il sera bon qu’il y en ayat au vieil et nouveau testament” (*Registres de la compagnie des Pasteurs de Genève au temps de Calvin*, vol. 1 (1546-1553) ed. Jean-François Bergier (Genève, 1964), 6).

¹⁴ ‘Et quant aux lectures de Grec nous avons ordinairement le nouveau testament, & le viel pour cells d’Ebrieu, & avec ce tousiours on list de la Grammaire tant en Grec qu’en Ebrieu’, *L’ordre et la maniere d’enseigner en la Ville de Geneve au College* (Genève: Jean Girard, 1538).

startblokken om de Schriften van het Nieuwe Testament uit te leggen. Zelf schrijft hij aan kardinaal Sadoletto (1539): ‘In die kerk [te Genève] heb ik eerst de taak van doctor, daarna van pastor vervuld’.¹⁵

3. GRIEKS ALS SPEERPUNT

Hoe bereidde Calvijn zich voor op die taak? Hij was, na zijn studie van het recht, in Orléans begonnen Grieks te leren onder leiding van zijn (dertien jaar oudere) vriend MELCHIOR WOLMAR.¹⁶ In Parijs, waar zij elkaar hadden leren kennen, had Wolmar al een geannoteerde editie van twee boeken van Homerus’ Ilias uitgegeven. Calvijn zou zijn commentaar op 2 Korinthiërs aan Wolmar opdragen (1548). In het voorwoord schrijft hij zijn herinneringen op: hoe ‘ik, door mijn vader gestuurd om burgerlijk recht te leren, de Griekse letteren, waarin jij toen al uitblonk, op jouw instigatie en onder jouw leiding met de studie van de wetten gemengd heb’.¹⁷ Het overlijden van vader Gérard Cauvin¹⁸ in mei 1531 onderbrak het studieprogramma (*totum studii decursum*). Wat hij van Wolmar leerde vat Calvijn zo samen: zijn vriend legde het fundament van zijn kennis van het Grieks. De eerst bekende brief van Calvijn, die aan François Daniel (1530), bevat een kenmerkende passage: Calvijn gebruikt een term, geeft er een Latijns synoniem en de Griekse weergave van.¹⁹

Het spoor van zijn studie Grieks is niet duidelijk gedocumenteerd, maar vermoedelijk als volgt. Calvijn was van plan in Parijs bij PIERRE DANÈS, een leerling van Guillaume Budé, colleges te volgen.²⁰ Het is mogelijk dat hij het academisch jaar 1532-33 aan het Collège Royale doorbracht. Zijn academische eersteling, *Commentarii in Senecae De clementia*, van april 1532 laat regelmatig gebruik van Griekse termen – “quod Graecis dicitur” – uit de rhetorica (Quintillianus, *Institutio oratoria*) en filosofie (Aristoteles) zien, en enig gebruik van bronnen. Hij citeert bijv. Homerus, zoals hij hem bij Erasmus in het Grieks en in Latijnse vertaling vond.²¹ Maar ook maakt hij gebruik van Guillaume Budé’s *Commentarii Linguae Graecae* (Bazel, 1530) en andere taalkundige werken.²² Calvijn kan ook van Jacques Toussain geleerd hebben die de Latijnse vertaling van de Griekse grammatica van Theodorus van Gaza voltooide en onder de medewerkers van Robert Estienne’s *Thesaurus Linguae Graecae* van 1532 genoemd wordt. Ik meen dat Calvijns kennis van de tweeëntwintig door hem genoemde Griekse auteurs, te vinden in zijn tekstuitgave van Seneca’s tractaat, weliswaar aan filologische werken ontleend is, maar dat hij de gekozen termen en verklaringen trefzeker gebruikt.

Tegen deze achtergrond wordt duidelijk dat Calvijn in 1535 de correctie van Pierre Robert’s vertaling van het Nieuwe Testament kon verzorgen en van een pleidooi voor bijbelvertaling en -studie kon voorzien.²³ Hij betoogt daarin ondermeer dat Gods belofte was dat ‘allen van God

¹⁵ ‘Doctoris primum, deinde pastoris munere in ecclesia illa functus sum’ (CO 5, 386; OS I, 458).

¹⁶ T.H.L. Parker, *John Calvin* (London, 1975), 21.

¹⁷ CO 12, 365 (ep. 814), 8 augustus 1546. Vgl. André Malan Hugo, *Calvijn en Seneca. Een inleidende studie van Calvijns Commentaar op Seneca, De Clementia, anno 1532* (Groningen-Djakarta, 1957), 14v.

¹⁸ Vgl. COR 6/1, 50v (ep. 4).

¹⁹ COR 6/1, 41 (ep. 1).

²⁰ COR 6/1, 73 (ep. 11). Vgl. Parker, *John Calvin*, 29; Hugo, *Calvijn en Seneca*, 29.

²¹ *Calvin’s Commentary on Seneca’s De Clementia*, ed. Ford Lewis Battles – André Malan Hugo (Leiden, 1969), 46.

²² *Commentary on Seneca*, 200 ad n.5v; vgl. Parker, *John Calvin*, 32.

²³ COR 6/1, 105-13 (ep. 20). Vertaling in John Calvin, *Institutes of the Christian Religion – 1536 edition*, ed. Ford Lewis Battles (Grand Rapids MI, 1978), 373-77.

geleerd zullen zijn’, Θεοδιδάκτους, laat hij in Griekse letters drukken (Jes. 54:13; 1 Thess. 4:9). Over hen die ertegen opponeren de Bijbel aan de leken te lezen te geven schrijft hij: “O, als zij toch in die eeuw geleefd hadden, waarin Philippus zes profeterende dochters had” [volgens Hand. 21:9 slechts vier!]. Hij beroept zich op de patres: “Hieronymus achtte zich er niet te goed voor gewone vrouwen als studiegenoten te hebben. Chrysostomus en Augustinus, ook als zij het volk niet tot zulke studie aansporen, hoe dikwijls hameren zij het er niet in dat de mensen thuis toepassen wat zij in de kerk gehoord hebben? Waarom is het dat Chrysostomus benadrukt dat het lezen van de heilige Schrift meer nodig is voor het volk dan voor monikken? [...] Door Eusebius is geprezen Pamphilus de martelaar, die altijd heilige codices thuis had klaarliggen, welke hij én aan mannen én aan vrouwen uitleende.” Zo typeert Calvijn het bijbelgebruik in “puriore illo saeculo”. Het vasthouden aan een corrupte vertaling gaat tegen de heilige Geest “wiens gave volgens Paulus de vertolking van de talen (*linguarum interpretatio*), waarvan hij eist die tot opbouw van de kerk aan te wenden”. De bijbelvertaling van Robert is diens “*officium interpretandi*”.

Een ander die invloed op Calvijns vaardigheid in het Grieks kan hebben gehad is SIMON GRYNAEUS (1493-1541). Hij doceerde Grieks in Bazel, en daar heeft Calvijn hem ontmoet toen hij in januari 1535 in die stad aankwam.²⁴ In de herfst zou Grynaeus voor de tweede keer de Romeinenbrief uitleggen. Het is goed voorstelbaar dat Calvijn die colleges bijgewoond heeft en er slechts één jaar later in Genève van kon profiteren. Op 25 maart 1537 schrijft Johannes Oporinus, de wetenschappelijke adviseur van de uitgevers van de *Epistolae duae*, vanuit Bazel: “Ik hoor dat je met veel succes colleges over de brieven van Paulus geeft.”²⁵ Het ligt voor de hand dat Calvijn bij Paulus’ brief aan de Romeinen begonnen is, ook gezien het feit dat hierop zijn eerste commentaar zal verschijnen (1540), opgedragen aan dezelfde Simon Grynaeus!

Op 18 oktober 1539 schrijft Calvijn de brief waarmee hij de commentaar aan Grynaeus opdraagt. Daarin grijpt hij terug op persoonlijk contact ‘drie jaar eerder’ (*ante triennium*) hadden over de beste manier om de Schrift uit te leggen. Drie jaar eerder: dat was dus in ca. oktober 1536, even voor of direct na de disputatie van Lausanne! Er is in ieder geval in 1535-36 een zodanig contact tussen Grynaeus en Calvijn dat zich een sterke betrokkenheid op elkaar ontwikkeld. De eerste heeft in dienst van Oporinus nog aan de drukproeven van de *Epistolae duae* gewerkt.²⁶

Deze brief aan Grynaeus, die de Romeinencommentaar begeleidt, is tegelijk een aankondiging van zijn project van bijbeluitleg in commentaren, geflankeerd door de Institutie als ordening van loci communes. Calvijn is dus mogelijk al in september 1536, na overleg met Grynaeus, begonnen met het project waarin de brieven van Paulus vanuit het Grieks – te beginnen met die aan de Romeinen – moesten worden uitgelegd. Het project dat ook vroeg om een nieuwe uitgave van de Institutie, zoals hij die in 1539 zou verwerklijken.

4. STUDENT LATIJN EN HEBREEUWS

Calvijn koos er in 1530 voor zich ook in het Grieks te bekwamen. Dat zal uit humanistische interesse voortgekomen zijn. Hoe paste deze keuze in zijn verdere bekwaamheid in de talen?

²⁴ M.A. van den Berg, *Vrienden van Calvijn. Een amicale biografie* (Utrecht, 2006), 83-91; Cornelis Augustijn, Christoph Burger, Frans P. van Stam, ‘Calvin in the Light of the Early Letters’, *Calvinus Praeceptor Ecclesiae. Papers of the International Congress on Calvin Research* Princeton 2002, ed. Herman J. Seldernuis (Genève, 2004) [THR 388]139-47.

²⁵ COR 6/1, 186-89 (ep. 35).

²⁶ COR 6/1, 187(ep. 35), voaal r. 11-12.

Zijn vaardigheid in het Latijn kwam in zijn ontwikkeling logischerwijze op de eerste plaats. Dat was de taal van onderwijs en wetenschap. In 1550 draagt hij de commentaar op 1 Thessaloniëzen op aan MATHURIN CORDIER: mijn werk komt deels toe aan u ‘onder wiens leiding ik begonnen en tenminste tot hiertoe gevorderd ben om een beetje nuttig voor de kerk van God te zijn. Toen ik als jongen door mijn vader naar Parijs gestuurd was, terwijl ik nog maar de beginselen van het Latijn (*latinae linguae rudimenta*) geproefd had, bent u als leermeester (*praeceptor*) aangesteld, voor korte tijd mij door God gezonden.’²⁷ In 1544 had Calvijn al geprobeerd zijn oude leermeester naar Genève te krijgen om de schola privata te leiden. In 1562 lukte het eindelijk om Cordier van Lausanne los te maken en hem aan de Academie aan te stellen.

Calvijns kennis van het Hebreeuws kwam in zijn training op de derde plaats. Deze begon pas na zijn innerlijke ommekeer van het pausdom naar de reformatie. Hij is zijn hele leven bezig gebleven zijn vaardigheid in het Hebreeuws te vergroten. Droeg hij nooit een boek op aan zijn leraar in de talen van het Oude Testament omdat hij het gewenste niveau niet had bereikt? Nee, zelf heeft hij niemand bij name genoemd als leermeester. Of het moest zijn in de passage waarin hij over Pierre Caroli’s bewering schrijft dat deze acht maanden lang bij Sebastian Münster in Bazel Hebreeuws zou hebben gestudeerd, terwijl het er slechts drie waren. De hele passage suggereert dat Calvijn zelf in dezelfde tijd in Bazel was.²⁸ SEBASTIAN MÜNSTER doceerde in 1535-36 inderdaad Hebreeuws aan de universiteit. Dat is het jaar waarin Calvijn in Bazel het voorwoord van de Institutie schreef en het boek gedrukt zag worden. Het is aannemelijk dat hij zijn tijd ook gebruikte om colleges bij Münster te volgen. In alle uitleg van het Oude Testament zou hij de geannoteerde Biblia Hebraica van deze geleerde op zijn tafel hebben.²⁹

Mogelijk heeft Calvijn in Straatsburg van de kennis en colleges van MARTIN BUCER, met name op de Psalmen, geprofiteerd. Toen hij teruggekeerd was in Genève en de uitleg van de boeken van het Oude Testament ter hand nam, heeft hij zich laten bijscholen door zijn collega MICHEL COP (1501-1566). Bij diens sterven noteert de secretaris van de ‘Compagnie des pasteurs’ onder meer: “Hij heeft geholpen de vorming van Mr. Calvin in de Hebreeuwse taal”.³⁰ Michel was de jongere broer van Nicolas Cop, eens rector van de universiteit van Parijs, en publiceerde in Genève, waar hij vanaf 1545 predikant was, commentaren op Spreuken en Prediker (1556 en 1557). Hij is de enige die door tijdgenoten met Calvijns studie van het Hebreeuws in verband wordt gebracht.

Calvijn heeft zich dus, zoals andere humanisten, al vroeg in het Grieks bekwaamd, maar werd daarnaast niet ook een Hebraïst zoals Wolfgang Capito, Paul Fagius en anderen. In zijn kennis van het Grieks was hij meer lexicografisch dan grammaticaal of semantisch geïntereerd.

5. DE AUTEUR VAN DE INSTITUTIE MELDT ZICH

In september 1536 wordt Calvijn aangesteld als lector Nieuwe Testament in Genève, op 1 oktober is hij met Farel in Lausanne.³¹ Farel heeft hem dus snel in de ontwikkelingen willen betrekken.

²⁷ CO 13, 525 (ep. 1345).

²⁸ CO 7, 306. Vgl. Max Engammare, ‘Joannes Calvinus trium linguarum peritus?’, in: *Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance* 58 (1996), 35-60.

²⁹ E.A. de Boer, *John Calvin and the Visions of Ezekiel. Historical and hermeneutical Studies in John Calvin’s ‘sermons inédits’, especially on Ezek. 36-48* [Kerkhistorische bijdragen 21] (Leiden, 2004), 84v., 99. Vgl. ook John D. Currid, *Calvin and the Biblical Languages* (Fearn, 2006).

³⁰ *Registres de la Compagnie des Pasteurs de Genève*, ed. Olivier Fatio – Olivier Labarthe, vol. 3 (1565-1574) [THR 57] (Genève, 1969), 11; vgl. De Boer, *John Calvin and the Visions*, 98.

³¹ Vgl. Francis Higman, ‘La Dispute de Lausanne, carrefour de la Réformation française (1988)’, in: *Lire et découvrir. La circulation des idées au temps de la Réforme* [THR 326] (Genève, 1998), 605-18.

Op donderdag 5 en zaterdag 7 oktober nam hij kort het woord. Zijn eerste termijn leidde Calvijn in met de woorden:

‘Ik heb ervan afgezien te spreken tot dit moment, en ik was van plan mij tot het einde [van spreken] te onthouden, omdat ik zag dat mijn woord niet erg nodig was en de door mijn broeders Farel en Viret gegeven antwoorden afdoende waren. Maar het verwijt dat u ons gemaakt hebt inzake de heilige leraars van ouds, dwingt mij iets te zeggen om u kort terecht te wijzen ...’³²

In Calvijns eerste bijdrage zijn twee delen te onderscheiden. In het eerste deel geeft hij negen maal een kerkvadercitaat. Eénmaal (Cyprianus) om te illustreren welk gezag de kerkvaders hebben, de volgende keren om de transsubstantiatie te weerleggen (Terullianus, Pseudo-Chrysostomos, Augustinus³³). Dit optreden heeft diepe indruk gemaakt, niet in het minst op kerkhistorici. E.M. Braekman heeft op een rij gezet welke aandacht biografen aan Calvijns eerste optreden besteedden.³⁴ Vooral het, schijnbaar moeiteloze, citeren maakte indruk: zonder voorbereiding, uit het hoofd titel en plaats van het citaat aangevend. Had Calvijn een fotografisch geheugen en sprak hij *ex tempore* óf had hij zich grondig op een moment als dit voorbereid?³⁵

Er is in later jaren een ander publiek optreden geweest waarbij het opviel hoeveel en moeiteloos Calvijn uit het werk van Augustinus kon citeren. Dat was in een van de *congrégations* waarin Jerome Bolsec naar de predestinatieleer uitgehaald had (1551). Calvijn, door een bezoeker gealarmeerd, kwam later binnen maar was in staat Bolsec ter plekke te weerleggen. Indrukwekkend, maar ook enigszins verklaarbaar als we ons realiseren dat Calvijn in die weken druk bezig was met het schrijven van *De aeterna praedestinatione Dei*, waarin hij Augustinus uitgebreid aanhaalde (1552).

Wie de door Calvijn in Lausanne geciteerde bijbelverzen en kerkvaders nagaat ontdekt: vooral in het de eerste helft van het eerste deel valt Calvijn terug op zijn eigen Institutie (een half jaar eerder verschenen). Drie bijbelgedeelten en drie kerkvadercitaten ter zake had hij daarin al genoteerd.

Kortom, Calvijn was tijdens de hele disputation aanwezig – als assistent van Farel. Als hij besluit toch zijn mond open te doen, schaaft hij zich vierkant achter ‘mijn broeders Farel en Viret’. Bovendien spreekt hij als humanistisch geschoold theoloog en citeert (enigszins) uit eigen werk. Door dit optreden doorbrak hij de anonimiteit en bekende kleur als auteur van het niet bepaald onbekend gebleven boek, de *Christianae religionis Institutio*. Na deze bijdrage was er geen onduidelijkheid meer: deze jonge geleerde is de schrijver van dát boek.

De tweede helft van Calvijns eerste bijdrage is gericht tegen dr. Blancherose, een arts die vaak van zich liet horen in de disputation. Daarin gaat hij dieper in op het gezag van de vaders. Ook bespreekt hij de bijbelgedeelten die over Christus’ instelling van het avondmaal gaan. Calvijns tweede, kortere optreden tijdens de disputation gaat opnieuw over de leer van de transsubstantiatie,

³² CO 9, 877.

³³ J. Marius J. Lange van Ravenswaay, *Augustinus totus noster. Das Augustinverständnis bei Johannes Calvin* [FKD 45] (Göttingen, 1990), 68: ‘Augustin lässt sich in Calvins Beiträgen an neun Stellen belegen. Auffallend ist die eher freie Wiedergabe der Augustinstellen mit der Heraushebung einiger Kernaussagen. Dabei schlägt sich jedoch die sorgfältige Sichtung und Interpretation des Textes im Argumentstionsduktus nieder’.

³⁴ E.M. Braekman, ‘Les interventions de Calvin’, in: *La dispute de Lausanne 1536. La théologie réformée après Zwingli et avant Calvin*, E. Junod e.a. (Lausanne, 1988), 170-77.

³⁵ Anthony N.S. Lane: “it seems clear that he had to present it unexpectedly and from memory” (*John Calvin Student of the Church Fathers* (Edinburgh, 1999), 25-28).

maar is satirisch van toon. Eerder was de naam van Hildebrand gevallen (in een bijdrage van Pierre Caroli en van Guillaume Farel). Calvijn scherp de kritiek op deze ‘determinateur de ceste prodigieuse transsubstantiation’ nog wat aan.

Opnieuw onderscheidt hij zich door zijn bron te citeren. Wat er allemaal aan schandelijks over Hildebrand, de latere paus Gregorius VII, te vertellen is, wordt verteld door kardinaal Beno ‘in een verhandeling, ingevoegd in de commentaren van het concilie van Bazel, gemaakt door Pius II.’ De zgn. *Leven en daden van Hildebrand (Vita et gesta Hildebrandi)* van Beno was inderdaad samen met de *Twee delen commentaar op het concilie van Bazel (Commentariorum de Concilio Basiliae)* van Aenea Silvio Piccolomini uitgegeven en wel recent, in 1535: door Ortwinus Gratius in Keulen onder de titel *Bundeltje van zaken die na te streven en te ontvluchten zijn (Fasciculus rerum expetendarum ac fugiendarum)*. De aard van de gekozen verwijzingen doet mij vermoeden dat dit boekwerk, misschien wel in de avonduren tijdens de disputatie, onder de reformatoren circuleerde. Zij konden er verrukkelijke munitie uit halen om het gezag van een Hildebrand te ondermijnen en zich aan de zijde van een Berengarius van Tours te scharen.

6. CALVIJN, LEERLING VAN FAREL?

Op zoek naar een mogelijke bron waaruit Calvijn zijn collectie kerkvadercitaten opgebouwd kan, treffen ons overeenkomsten met een geschriftje van Guillaume Farel, *Verzameling en conclusie van de artikelen behandeld in de publieke disputatie, gehouden te Genève* op 30 mei tot 24 juni 1535.³⁶ Begin april was de stad in feite tot de Reformatie overgegaan. Predikant Jacques Bernard had bij zijn overgang de raad om een disputatie gevraagd. De sacramentele spreekwijze komt aan de orde: ‘Dit is mijn lichaam’. Farel legt uit: ‘Door de heilige Lucas wordt duidelijk gemaakt dat, net zoals het lam genoemd wordt ‘uittocht’, pasen (zoals men zegt), omdat het een gedachtenis aan de uittocht is, zo ook het brood ‘het lichaam van Jezus’ wordt genoemd omdat het een gedachtenis aan zijn lichaam is. En ook door de heilige Augustinus die zegt: Zoals wij zeggen *Vandaag is de geboorte van Jezus*, niet omdat Jezus vandaag geboren zou zijn, maar omdat wij de geboorte van Jezus in gedachtenis brengen die, op een dergelijke dag, geboren is, zo zeggen we van het brood dat dit het lichaam van onze Heer is omdat dit het vertegenwoordigt en het de gedachtenis aan het lichaam van onze Heer is’.

Dit is bijna hetzelfde als de derde expliciete verwijzing die Calvijn in Lausanne geeft: ‘De heilige Augustinus, die u zozeer tot de uwe maakt, besluit in brief 23, tamelijk aan het einde [...], zijn bedoeling met deze vergelijkingen: Wij gebruiken, zegt hij, deze spreekwijzen als we zeggen dat “de Heer is opgestaan” op de dag dat wij het paasfeest vieren, en ook dat “Hij gekruisigd is” op de dag dat wij zijn lijden vieren. En wie op die manier spreekt, wordt beslist niet gecorrigeerd.’³⁷ Van het voorbeeld dat Farel noemt is de vindplaats bij Augustinus mij niet bekend. Calvijn is exact en correct in zijn weergave. Maar mogelijk heeft hij de passage bij Farel gelezen en die in de werken van Augustinus nagezocht.

³⁶ [Guillaume Farel], *Recueil et conclusion, faite sur les articles disputez en la disputation publique faite à Genève, commanceant le trenteiesme jour de may mil cinq cens trente cinq et finissant le vingt quatreiesme juing oudict an* [1535], ed. Hans Helmut Eßer, *Reformierte Bekenntnisschriften* 1/2 (1535-49), (Neukirchen, 2006), 11-31).

³⁷ “Nempe saepe ita loquimur, ut Pascha propinquante dicamus crastinam vel perendinam Domini passionem, cum ille ante tam multos annos passus sit, nec omnino nisi semel illa passio facta sit. Nempe ipso die dominico dicimus: “Hodie Dominus resurrexit”, cum ex quo resurrexit tot anni transierint. Cur nemo tam ineptus est, ut nos ita loquentes arguat esse mentitos ...” (Augustin, *Epist.* 23 (98, 9); CCSL 31A, 233, ll. 186-91; MPL 33, 363, ll. 47-59). Cf. Inst. (1543) IV 17, 11 (Os V, 352, ll. 23 – 354 ll. 2).

Een tweede aanwijzing dat Calvijn bij Farel aanhaakt is de overeenkomst tussen Calvijns tweede bijdrage te Lausanne en een andere passage in de weergave van de 1535 disputatie in Genève. In de weerlegging van de transsubstantiatie schrijft Farel onder verwijzing naar ‘zoekt de dingen die boven zijn, waar Jezus is gezeten aan de rechterhand van de Vader’ (Col. 3. 1) die leer toe aan ‘de slechtheid van Hildebrand, die Gregorius VII genoemd werd, die deze slechte zienswijze ingevoerd heeft. En men heeft voor Berengarius een schuldbekentenis opgesteld die belijdt dat het lichaam van Jezus werkelijk aangeraakt en gebroken is door de handen van de priesters in het sacrament en vermorzeld tussen de tanden van de gelovigen – waarmee hij nooit ingestemd heeft, maar sindsdien het tegenovergestelde geleerd heeft, nl. dat het ter gedachtenis is.’³⁸ In de gedrukte tekst heeft Farel een verwijzing opgenomen naar het zgn. *Decretum Gratiani* waarin de feiten rond Hildebrand en Berengarius van Tours († 1088) te vinden zijn. Treffend is dat Calvijn in zijn tweede bijdrage aan de disputatie van Lausanne ook van de historische achtergrond van de transsubstantiatie op de hoogte is. Toegegeven, Farel had de naam van Hildebrand eerder in de disputatie laten vallen.³⁹ Ook noemt Calvijn expliciet een andere bron, nl. de recent verschenen *Vita et gesta Hildebrandi* (1535). Maar de overeenkomst wijst minstens op gezamenlijke voorbereiding op de disputatie.

Ik kom tot de conclusie dat Farel en Calvin in de voorbereiding op de disputatie, te houden in Lausanne in 1536, het materiaal van de disputatie te Genève uit 1535 voor ogen hebben gehad. Of Calvijn heeft de tekst van Farel's verslag ter hand gesteld gekregen en gelezen of Farel heeft Calvijn geïnformeerd en zo onderwezen.

Het is denkbaar dat zich rond de uitleg van de instellingswoorden van het avondmaal zich een ‘canon’ van kerkvadercitataten vormde. Voorbeeld hiervan is de Braziliaanse confessie uit 1558 met een passage ‘Uitleg van de woorden: Dit is mijn lichaam’. Daarin wordt, zoals door Calvijn in 1536 en Viret in 1564, eerst de verklaring Tertullianus ‘au livre quatriesme contre Marcion’ aangehaald. Daarop volgt, zoals bij Calvijn in 1543 en Viret in 1564, een citaat van Augustinus uit *Contra Adimantum*. Het artikel in deze geloofsbelijdenis accentueert Jezus’ zitten tenslotte aan Gods rechterhand en eindigt dan als volgt: ‘Daarbij zouden we het artikel over de Hemelvaart kunnen voegen, met verscheidene andere uitspraken van Augustinus (die wij weglaten om niet te uitvoerig te zijn).’⁴⁰ Deze belijdenis is wat overbleef van het initiatief van de leiding van de Hugenoten en Genève om in Zuid-Amerika, aan de kust van Brazilië een kolonie te stichten waar geloofsvrijheid zou heersen. Het plan mislukte toen Nicolas Durand de Villegagnon, een van de leiders van de expeditie, zijn wil trachtte op te leggen. Onderdeel daarvan waren eigen ideeën over de viering van het avondmaal. Hij eiste van een vijftal, dat hij dissident achtte, een exact antwoord op theologische vragen. Drie mannen werden geëxecuteerd.

Zo is de beantwoording via de martelaarsliteratuur overgeleverd als ‘Confession de foi brésilienne’. Opvallend is nu dat bovengenoemde passage over de uitleg van Christus’

³⁸ [Farel], *Recueil et conclusion*, 25. Met verwijzing naar ‘De consecra. distin. Secunda’ : *Decretum Gratiani*, pars III, De consecratione, dist. II, c. 42, ed. J. Friedberg, *Corpus Iuris Canonici*, vol. 1 (Leipzig, 1879), 1328v.

³⁹ Arthur Piaget, *Les Actes de la Dispute de Lausanne 1536* (Neuchâtel, 1928), 210, 221. Vervolgens ook Pierre Caroli, kort voordat Calvijn opnieuw het woord nam, onder verwijzing naar de canon over Berengarius (a.w., 328, 330) waarna ook Farel in 1535 verwezen had.

⁴⁰ ‘Venons à l’interpretation des parolles de Jésus Christ : Cecy est mon corps. Tertullian au livre quatriesme contre Marcion explique ces parolles ainsi : Cecy est le signe et figure de mon corps. S. Augustin dit, Le Seigneur nâ point fait doute de dire, Cecy est mon corps, quand il ne donnoit que le signe de son corps. [...] A ce propos nous pourrions joindre l’article de l’Ascension, avec plusieurs autres sentences de S. Augustin : lesquelles nous obmettons, craignang d’estre longs’ (ed. Hans Helmut Eßer, *Reformierte Bekenntnisschriften* 1/3 (1550-58), (Neukirchen, 2007), 391).

avondmaalswoorden in een confessie staat die mogelijk door een niet-theoloog geschreven is. Hans Helmut Eßer noemt de meestersmid Jean du Bordel de eerste auteur. Bij het vijftal dat zich tegen het autocratisch bewind van Villegagnon verzette hoorde echter ook Jacques le Balleur die luthers theoloog was. Hij overleefde het schrikbewind, evenals Jean de Léry, die de belijdenis met de lijdensgeschiedenis naar Europa, Genève overbracht.

Mogelijk hebben de kolonisten een aantal boeken meegenomen naar het nieuwe, verre land. Waarschijnlijk geen edities van kerkvaders. Het is wel denkbaar dat zij een exemplaar van Calvijns Institutie bij zich hadden, waarin de citaten van beide kerkvaders te vinden waren. Of de opsteller van de Braziliaanse belijdenis een theoloog of leek was, er blijkt zich een canon van kerkvader-citaten rond de instellingswoorden van het avondmaal gevormd te hebben.

Het is denkbaar dat Calvijn deze citaten inzake de avondmaalsleer niet allemaal bij elkaar zocht maar in een andere bron gevonden had.⁴¹ In de polemieëk vòòr 1536 was al veel tegen de Roomse mis geschreven. Later vinden we bij Pierre Viret in zijn *Instruction chrétienne* twee van Calvijns citaten, nl. het eerste van Tertullianus en één van Augustinus. Over Tertullianus schrijft hij: “qui a été des plus prochains du temps des Apôtres”, terwijl Calvijn ter introductie van de eerste Latijnse kerkvader gezegd had: “Tertullien assez prochain du temps des apostres”. Viret voegt deze verwijzingen toe in de editie van 1564. Heeft hij, de redactor van de *Actes de la dispute de Lausanne*, Calvijns bijdrage herlezen?

UITLEIDING

Wie is Jean Calvin wanneer hij tijdens de Disputatie van Lausanne uit de coulissen treedt? Hij is degene die door Guillaume Farel geëngageerd is om mee te helpen de kerk te Genève op te bouwen. In de woorden van Braekman: “Tijdens de disputatie van Lausanne gaf Calvijn, door publiek in de discussie te interveniëren, eindelijk het antwoord dat Farel hoopte”.⁴²

Hij is bovendien de man die de raad van Genève onlangs aanstelde om het Griekse Nieuwe Testament te onderwijzen. Hij had zich door studie van het Grieks enigszins op zo ’n taak voorbereid. Zo kon zijn plan om het Nieuwe Testament in commentaren uit te leggen zich ontvouwen.

Tenslotte is Calvijn de man die zich vooral als auteur van de Institutie achter de schermen ophield, totdat hij als geleerd en gelovig man het toneel zou betreden. Dat is het wat in oktober 1536 te Lausanne gebeurde.

⁴¹ Over de vraag of Calvijn een eigen florilegium aangelegd had zie: Anette Zillenbiller, *Die Einheit der katholischen Kirche. Calvins Cyprianrezeption in seinen ekklesiologischen Schriften* [VIEGM 151] (Mainz, 1993), 51-54, 94-100.

⁴² Braekman, ‘Les interventions de Calvin’, 177.

APPENDIX

<u>Citaat in Deux discours</u>	<u>in Inst 1536</u>	<u>later/elders geciteerd</u>
Jes 8:19-20		
1 Pet 4:11	OS I, 237	
Jes 33:22	OS I, 238	
Jac 4:12	OS I, 238	
1 Thess 2:4	-	
Cypr., Ep.	OS I, 29	
Tert., Adv. Marc	-	Viret, IC, 655 ⁴³
Ps.Chrys.	OS I, 29	
Aug., Ep. 23	Farel 1535	Inst 1543
-, CAdim	-	Inst 1543; Viret IC, 655 ⁴⁴
-, Enn Ps 98	-	Inst 1543
-, In Joh	-	Ult. Adm. ad Westph (1557)
-, De fide	-	Inst 1543
-, Ad Dard	OS I, 142 ⁴⁵	Ult. Adm. Ad Westph (1557)

⁴³ Viret, Instruction chrétienne (1564): “Et pourtant, Tertullian qui a été des plus prochains du temps des Apôtres, a exposé ces paroles: Ceci est mon corps: “Ceci est la figure de mon corps” (655).

⁴⁴ Viret, Instruction chrétienne (1564): “et Saint Augustin: “Ceci est le signe de mon corps”; qui vaut tout autant, comme si l’un et l’autre disait: “Ceci signifie et représente mon corps”[Mt 26.26]. Il y a beaucoup de manières de parler qui approchent celles-ci ès livres des anciens Docteurs de l’Église desquels je pourrais alléguer beaucoup de témoignages à ce propos, s’il est de besoin” (655).

⁴⁵ In de 1559 editie voegt Calvijn de woorden “teste Augustino [epist. ad Dardadam]” toe (OS V, 376).